

UOT 94 (479.24)

RUSİYA İMPERATOR TEXNİKİ CƏMIYYƏTİNİN BAKI BÖLMƏSİNİN MATERİALLARI AZƏRBAYCANIN XIX ƏSRİN SONU - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ MƏNBƏ KİMİ

HACIYEVA MƏHBUBƏ CAMAL qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

Umid-hacizade@mail.ru

Açar sözlər: Bakı, Rusiya, texnika, bölmə, cəmiyyət, sənaye, mənbə

Rusiya İmperator Texniki Cəmiyyəti 1866-cı ildə yaranmış və 1929-cu ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Cəmiyyətin əsas məqsədi elm və təcrübənin vəhdətinə nail olmaq, texnikanın inkişafına, sənaye istehsalının genişlənməsinə əməli yardım göstərmək və bu məqsədə xidmət edəcək elmi biliklərin yayılması, həmçinin texniki kadrların hazırlanmasından ibarət idi. [1] Cəmiyyət bütün fəaliyyəti boyu texnika və sənaye sahəsində məlumatların yayılması, fəhlələr arasında texnikaya dair biliklərin təbliği, yerli təbii sərvətlərin və ehtiyatların axtarılıb müəyyən edilməsinin təşkili, istehsalın müxtəlif sahələrində səmərə verə biləcək təklif və layihələrin hazırlanıb hökumət strukturlarına təqdim olunmasına çalışmışdır.

Cəmiyyətin fəxri üzvləri arasında o dövrün ali idarəçilik orqanlarının nümayəndələrinin, o cümlədən nazirlərin olması onun gələcək fəaliyyət dairəsinin genişliyi və əhatəliyindən xəbər verirdi. Daxili İşlər Naziri A.Valuyev, Maliyyə Naziri M.Reytern, Dövlət Əmlak Naziri A.Zelenoy, Hərbi Nazir A.Milyutin, Xalq Maarif Naziri D.Tolstoy və digər nazirlərin cəmiyyətin fəaliyyətində iştirakı təşkilatın yüksək nüfuza malik olmasını və təsir dairəsinin get-gedə genişləndiyini göstərirdi. [2, s.6]

Cəmiyyətin fəaliyyətinin səmərə və nəticələrini artıran səbəblər arasında ilk növbədə onun müxtəlif strukturlarında dövrün ən tanınmış alimlərinin və varlı sənayeçilərin, hökumət strukturlarının nüfuzlu nümayəndələrinin təmsil olunması idi. Bu isə öz növbəsində cəmiyyətin bütün ölkə ərazisində yüksək nüfuza malik olmasına və görülmüş işlərin səmərəsi və gəlirli fəaliyyətin nəticələrinin hakim dairələrdə, elm aləmində və istehsal sahələrində müsbət qarşılanmasına şərait yaradırdı.

RİTC-nin ölkə üzrə 16 şöbəsi, 40-dan çox bölməsi açılmış və səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Belə bölmələrdən biri də 1879-cu il may ayının 13-də Bakıda açılmışdır. [3, s.6] Bölmənin ilk sədri tanınmış alim və dağ mühəndisi S.K.Kvitka idi. Bölmənin ilk vaxtlar 122 üzvü olmuşdur. Cəmiyyətin fəaliyyətində dünyada tanınmış alimlərdən A.Krılov, D.Mendeleyev, P.Yabloçkov, tanınmış sənayeçilərin – L.Nobel, N.Putilov, T.Morozov, Struve qardaşlarının iştirak etməsi elm və istehsalat dairələrinin birgə səmərəli fəaliyyətinin sübutlarından biri idi. Bölmənin işində müxtəlif vaxtlarda D.Mendeleyevin iştirakı və səmərələşdirici təkliflər verməsi haqqında çoxlu faktlar var. Bu təkliflər Bakı–Batumi neft kəmərinin çəkilişinə, neft quyularının istismar formalarının təkmilləşdirilməsinə aid olaraq dərhal tətbiq olunmuşdur.

RİTC-nin Bakı Bölməsinin maliyyə imkanları o qədər də geniş deyildi. Xüsusilə də bölmənin təşkil olunduğu 1879-cu ildən başlayaraq bir neçə il ərzində onun maliyyə imkanları və görülmüş işlərin nəticələri o qədər də ürəkəçən olmamışdı. Bir qədər sonra neft və digər sənaye sahələri sahibkarlarının bölməyə göstərdiyi maliyyə dəstəyi, hökumətdən alınan kreditlər vəziyyəti müəyyən qədər yaxşılaşdırmağa imkan verdi. Lakin kreditlərin alınmasına baxmayaraq Bakı Bölməsinin fəaliyyəti illərində onun maliyyə vəziyyəti çətinliklərlə bağlı olmuşdu. Alınan kreditlərin

qaytarılması isə müxtəlif səbəblər üzündən daha çətin idi. Bölmənin hər il üçün ümumi yığıncaqda müzakirə edilib qəbul edilən hesabatları ən müxtəlif sahələr üzrə onun maliyyə fəaliyyətini və vəziyyətini izləməyə imkan verir. [4, s.52]

Bölmənin belə çətin maliyyə vəziyyəti təbii olaraq, elm və texnikaya dair biliklərin çoxalmasını və yayılmasını çətinləşdirirdi. Buna baxmayaraq müxtəlif iş adamları ilbəl bölmənin fəaliyyətinə diqqətlərini artırır, hətta onun müxtəlif komissiyalarının fəaliyyətinə, laboratoriya şəraitində aparılan təcrübələrə əhəmiyyətli dərəcədə maliyyə köməyi göstərirdilər. Məhz bu cəhət bölmənin bütün çətinliklərə baxmayaraq fəaliyyətinin dayandırılmamasının əsas səbəbi idi.

Bölmə üzvlərinin sayının ilbəl artması, onların yeni fəaliyyət sahələrini təmsil etməsi, bölmənin fəaliyyət istiqamətlərinin çoxalması da aydın müşahidə edilirdi. 1914-cü ildə Bakı Bölməsinin üzvlərinin sayı 140-a çatmışdı. [5, s.55]

Cəmiyyət bütün fəaliyyəti boyu müxtəlif sahələrə aid şöbələri və bölmələri vasitəsilə mühüm tədqiqatlarla, elmi – texniki kəşflərlə məşğul olmuş, mühəndis və sənayeçilərə məsləhətlər vermiş, müxtəlif sərgilər, qurultaylar keçirmiş, işçilərin texniki bilik və bacarıqlarının artmasına kömək edəcək dərsləri, bilikləri təşviq edən jurnalların, məlumat kitabçalarının, lüğətlərin nəşrini təşkil etmiş, uşaqlar və böyüklərin peşə vərdişləri əldə etməsi üçün texniki siniflər, məktəblər və emalatxanalar açmışdır. Bunlardan başqa, cəmiyyətin muzeyi, geniş və hər il zənginləşən kitabxana fondu, tədqiqat və sınaqların aparılması üçün laboratoriyaları və qurğuları olmuşdur.

Texnika Cəmiyyəti və onun yerlərdəki şöbə və bölmələrinin çoxşaxəli fəaliyyəti istiqamətlərindən biri də müxtəlif adda jurnal və digər nəşrlərin təşkili idi. [6] Bakı Bölməsinin nəşrləri içərisində ən çox davamlı olan “Rusiya İmperator Texnika Cəmiyyətinin Bakı Bölməsinin Əsərləri” jurnalının buraxılışlarını ayrıca qeyd etməliyik. “Bakı Bölməsinin Əsərləri” jurnalının nəşrlərində ildə ən azı 2 dəfə Bakıdakı neft şirkətləri tərəfindən satılan və ixrac olunan neft məhsulları barədə məlumatlar və hesabatlar dərc olunurdu. Bu jurnalın ilk sayı 1886-cı, son sayı isə 1918-ci ilə təsadüf edir. [7, s.14-22]. Jurnal Rusiya İmperiyasında neft məsələlərindən bəhs edən ilk mətbuat nümunəsi hesab olunur.

Bakı Bölməsinin “Xəbərlər”ində illik hesabatlarının dərc olunması və digər nəşrləri region üçün elmi-texniki informasiyanın əldə olunub mütəxəssislərə və sənayeçilərə çatdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı.

Bəzi illərdə 4, bəzən də 8-10 sayda (illik) nəşr olunan jurnalın müxtəlif bölmələrində elmi ixtiraların əhəmiyyəti, tətbiqi və onun nəticələri, neft sənayesində baş vermiş ən son yeniliklər, neft istehsalı ilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olan müxtəlif elmi-texniki strukturların fəaliyyəti ilə bağlı hesabatlar dərc edilirdi. [7, s.7-12] Belə hesabatlardakı məlumat və faktlar Azərbaycan tarixi kursunun öyrənilməsi gedişində indiyədək ya öynənilməmiş, ya tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmış, bəzən də təhrif edilmiş müəyyən məsələləri, o cümlədən Azərbaycanda kapitalist münisibətlərinin yaranması və formalaşması, neft və digər sənaye sahələrində vəziyyət, milli burjuaziyanın təşəkkülü, onun sahibkarlıq fəaliyyəti və bir çox digər vacib məsələlər barədə indiyədək heç bir tarixi ədəbiyyatlarda verilməyən çox əhəmiyyətli fakt və rəqəmlərin ilk dəfə elmi dövriyyəyə gətirilməsinə imkan verməsi baxımından mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Cəmiyyətin Bakı bölməsinin fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılar idi:

- metrik ölçü sistemi və çəkirlərin tətbiqi;
- kəşflərə sahibliyin tətbiqi;
- Bakı şəhər təsərrüfatının müxtəlif sahələri ilə bağlı, o cümlədən şəhərin içməli su ilə təhcizati məsələlərinin araşdırılması;
- keyfiyyətli polad istehsalı;
- neftin çıxarılması, emalı və daşınması məsələləri;
- kerosinlə işləyən mühərriklərin işinin səmərəliliyinin artırılması;
- elektrik cərəyanından istifadə qaydaları;
- dəmiryolların çəkilişi və istismarı qaydaları;

- elektrotexnika sahəsində tədqiqatlar;
- Bakı şəhərinin kanalizasiya sisteminin qurulması;
- Bakı şəhərinin işıqlandırılması məsələləri;
- atmosferin tədqiqi;
- texniki təhsilin genişləndirilməsi;
- texniki biliklərin yayılması və s.

Bakı bölməsi fəaliyyət göstərdiyi illərdə yüzlərlə elmi – texniki kəşflərin doğulub işıq üzünə gəldiyi mühit və yer olmuşdur. Bölmənin fəaliyyəti təkcə elmi – texniki kəşflərin ixtira və istehsalata tətbiqi ilə məhdudlaşmamışdır.

Bölmənin zəngin kitabxanası və buradakı həm o dövr, həm də bugünkü günlərimiz üçün çox əhəmiyyətli olan nadir və qiymətli kitablar həm mütəxəssis alimlər, həm də ziyalılar tərəfindən istifadə olunaraq yüksək dəyərləndirilmiş, eyni zamanda müxtəlif ixtisasdan olan fəhlələr və əhali arasında maarifləndirmə işlərinin aparılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

RİTC-in Bakı Bölməsinin maarifləndirmə və təbliğat işinin ən bariz nümunəsi kimi Bakıda açılan muzeyi göstərmək olar. Muzeyin materiallarının tədqiqatımız üçün önəmli olması səbəblərindən biri buradakı əşyaların böyük bir hissəsinin bölmə tərəfindən təbii sərvətlərimizin ehtiyatlarının öyrənilməsi üçün görülmüş işlər idi. 13 şöbədə ibarət olan muzey və orada saxlanılan əşyalar XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın iqtisadiyyatı, sənaye istehsalının müxtəlif sahələrində istehsal olunan məhsullar, şəhərin tarixi yerləri və bir çox digər məsələlərin araşdırılması baxımından tarixi tədqiqatlarda son dərəcə vacib olan materiallarla əyani şəkildə tanış olmağa imkan verir.

Bundan başqa, bölmənin fəaliyyət istiqamətlərindən biri də yerlərdə, bəzən hətta neft mədənlərində və digər sahələrdə mühazirələrin oxunması, peşə kurslarının açılması, fəhlələrə ixtisasları üzrə vərdiş və biliklərin öyrədilməsi və digər maarifləndirici tədbirlərin həyata keçirilməsi idi. Belə ki, Bakı Bölməsinin fəaliyyətinin ən əsas məqsədi, ilk növbədə, neft sənayesinin inkişafını sürətləndirməyə xidmət etməkdən ibarət idi. Etiraf edək ki, bölmənin bu istiqamətdəki fəaliyyətinin əsas nəticələrindən biri də məhz Şimali Azərbaycanda neft sənaye sahəsinin yenidən qurulması, bu sahənin kifayət qədər genişləndirilməsi və inkişaf etməsi oldu. Bölmənin əməkdaşlarının neft sənayesində təklif etdiyi və hazırladıqları texniki yeniliklər və kəşflərdən istifadə edilməsi bəhs etdiyimiz nəticələrin əldə olunmasında öz sözünü demişdir.

Bölmə əməkdaşlarının təklifləri əsasında Bakı şəhərinin işıqlandırılması, əhalinin içməli su ilə təminatı, kanalizasiya xətləri sisteminin yaradılması və onlarla digər qiymətli təklifləri dərhal tətbiq olunaraq xeyli səmərə vermişdir.

Bölmənin fəaliyyətinə aid bu materialların mütləq mənada böyük əksəriyyəti bu günədək elmi ictimaiyyətə məlum deyil və elmi dövriyyəyə gətirilməmişdir. Bakı neftinin gəlirləri hesabına beynəlxalq Nobel mükafatının təsis olunması və bu məsələnin ən əsas detallarının müəyyən edilməsi, eləcə də sonralar milyon rubllarla gəlir gətirən onlarla mühüm kəşflərin necə baş verməsi məhz bölmənin fəaliyyəti ilə əlaqədar olan materialları ilə tanışlıqdan sonra bizə məlum olmuşdur.

Tədqiqatımız üçün bu mövzunun seçilməsində məqsəd Bakı Bölməsinin fəaliyyətini aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə ətraflı araşdıraraq onlardan Azərbaycan tarixi kursunun bir çox mövzularının öyrənilməsini asanlaşdıracaq kifayət qədər zəngin olan qiymətli elmi tarixi əhəmiyyətli faktları elmi dövriyyəyə daxil etməkdir:

- Cəmiyyətin Bakı Bölməsinin fəaliyyətinin nəticəsi olaraq yaranmış mühüm elmi-texniki kəşflərin istehsal sahələrində tətbiqi və onların praktik əhəmiyyəti haqqında indiyədək məlum olmayan materialları elmi dövriyyəyə gətirmək;
- Şimali Azərbaycanda neftli torpaqların müəyyən edilməsi, neft məhsulları istehsalının səmərəliliyinin artırılması və digər sahələri əhatə edən elmi - texniki yenilik və kəşflərin nəticələri haqqında indiyə qədər tədqiq olunmamış məqamları və məsələləri tapıb müəyyən etmək;

- Bölmə əməkdaşları tərəfindən hazırlanmış kəşf və layihələrin Bakı şəhər təsərrüfatında tətbiqi və verdiyi səmərənin nəticələrini araşdırmaq;
- əhali, xüsusi ilə də müxtəlif ixtisaslı fəhlələr arasında aparılmış maarifləndirici işləri, tədbirləri və onların nəticələrini müəyyən etmək.

Qeyd etdiklərimiz hələlik tədqiqat aparacağımız ən əsas istiqamətlərdir və güman edirik ki, bu sahədə apardığımız gələcək tədqiqatlar bölmənin fəaliyyəti ilə əlaqədar çoxlu və elmə məlum olmayan məsələləri qarşımıza çıxacaq. Bütövlükdə bölmədə aparılan tədqiqatların nəticələri Azərbaycanda neft və digər sənaye sahələrinin, Bakı şəhərinin idarəçiliyi, təsərrüfatı, təhsil, xüsusilə də yenidən əsas qoyulan peşə təhsili məsələləri, ən nəhayət Azərbaycan elminin tarixi ilə (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri) bağlı məsələlərin müəyyən edilməsi və sonda Azərbaycan tarixi kursunun müxtəlif problemlərinin daha ətraflı öyrənilməsinə yardım edəcək. Belə ki, RİTC-nin Bakı Bölməsinin işlərinin səmərəli nəticələrinin böyük bir hissəsi indiyədək tarixi ədəbiyyatlarda əks edilməmiş və elmi dövriyyəyə gətirilməmişdir. Başqa cür desək, bu tədqiqatdakı fakt və məlumatların elmi dövriyyəyə ilk dəfə daxil edilməsi, onlarda Azərbaycan tarixi kursunun, xüsusilə də XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda neft və digər sənaye sahələrinin tarixi ilə bağlı bir çox məsələlərin öyrənilməsi məqsədilə tədqiqatların genişləndirilməsi olduqca vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Под девизом Наука и беспристрастие. <https://rusplt.ru/sdelano-russkimi/pod-devizom-nauka-i-bespristrastie-19453.html>
2. Кульчицкий В.В. 150 летний юбилей Русского Технического Общества // Инженер – нефтяник. Научно-технический журнал, 2016, № 2, с. 3-9
3. Из истории Императорского Русского Технического Общества. Инженерное дело – основа инновационного развития России. Сборник научных статей. М., АИПНБ, 2016, 114 с.
4. Труды БО ИРТО, №2. Баку, 1897, с.1-56
5. Отчет о деятельности Бакинского отделения Императорского Русского Технического О-ва за 1914 год / Издание Бакинского отд. Имп. Русского Техн. О-ва. Тип. Труд. 1915, 75 с.
6. Гаранина С.П. Система научно-технических изданий Русского Технического Общества (1867-1917 гг.). https://portalus.ru/modules/rushistory/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1406133296&archive=&start_from=&ucat=&
7. Отчет о деятельности Бакинского отделения Императорского Русского Технического О-ва за 1913 год / Издание Бакинского отд. Имп. Русского Техн. О-ва. Тип. Труд. Баку, 1914, 72 с.

РЕЗЮМЕ

МАТЕРИАЛЫ БАКИНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ ИМПЕРАТОРСКОГО РУССКОГО ТЕХНИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА КОНЦА XIX В НАЧАЛА XX В

Гаджиева М.Дж.

Ключевые слова: Баку, Россия, техника, отделение, общество, промышленность, источник

В статье анализируется деятельность Бакинского отделения Императорского Русского технического общества, которая является малоизученной областью азербайджанской истории, рассматриваются ее основные цели, задачи и направления.

Основной целью отделения являлось достижение единства науки и практики, оказание существенной помощи в развитии техники и расширении промышленного производства, а также распространение соответствующих научных знаний и подготовки технических кадров. Говорится, что одним из преимуществ отделения было объединение деятельности предпринимателей, богатых промышленников, государственных структур, передовой интеллигенции и ученых.

Публикация отчетов в журнале «Труды Бакинского отделения», который издавался 4-8 раз в году, отражала результаты деятельности сотрудников отделения, их предложения, рекомендации и открытия и свидетельствовала об успехах отделения в научной сфере.

SUMMARY

THE MATERIALS OF THE BAKU DEPARTMENT OF THE RUSSIAN IMPERIAL TECHNICAL SOCIETY LIKE A SOURCE FOR LEARNING OF THE END XIX CENTURY AND THE ONSET OF XX CENTURY'S HISTORY OF THE AZERBAIJAN

Hajiyeva M./J.

Key words: *Baku, Russia, technique, section, association, industry, source*

The article analyzes one of the less studied fields of Azerbaijani history, the activity of the Baku Department of the Russian Imperial Technical Society. As well the main purpose, tasks, directions of activity of the department are studied. To achieve the unity of science and practice, to provide practical assistance in the development of technology and the expansion of industrial production and the dissemination of relevant scientific knowledge, as well as preparing of technical personnel are presented the essential targets of the department. Furthermore combining the action factors of entrepreneurs, wealthy manufacturers, government agencies and progressive intellectuals and scholars are mentioned one of the advantages of the department's activity. Publication of company's reports about the main consequences of offers, recommendations and researches that show of the employees' activities, 4-8 times in the year in the journal "Works of Baku Department" indicates of the department's success in scientific terms.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	09.01.2020
	Son variant	16.03.2020